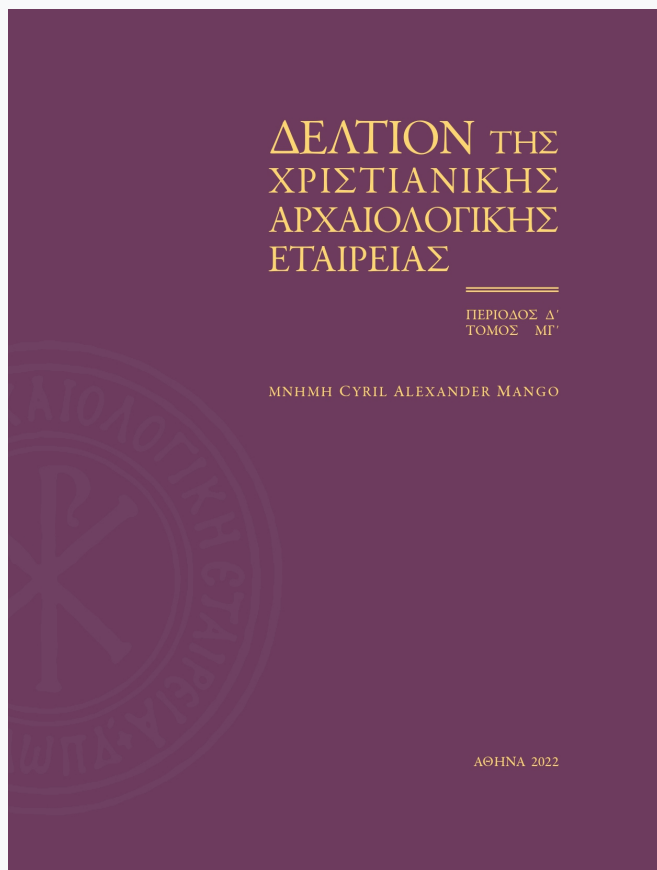

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Το Ευαγγέλιο του Σκευοφυλακίου της μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Ορους, το λεγόμενο «του Φωκά», και ο αθωνικός κώδικας Λαύρας Α 86

Ευθύμιος Κ. ΛΙΤΣΑΣ (Efthymios K. LITSAS)

doi: [10.12681/dchae.34402](https://doi.org/10.12681/dchae.34402)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΤΣΑΣ (Efthymios K. LITSAS) Ε. Κ. (2023). Το Ευαγγέλιο του Σκευοφυλακίου της μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Ορους, το λεγόμενο «του Φωκά», και ο αθωνικός κώδικας Λαύρας Α 86. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 381–390. <https://doi.org/10.12681/dchae.34402>

ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΤΟΥ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ, ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ «ΤΟΥ ΦΩΚΑ»,
ΚΑΙ Ο ΑΘΩΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΛΑΥΡΑΣ Α 86

Στο παρόν άρθρο μελετάται το «Ευαγγέλιο του Φωκά» στο Σκευοφυλάκιο της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους και η στάχωσή του. Το χειρόγραφο χρονολογείται στα τέλη του 11ου – αρχές του 12ου αιώνα, αλλά, σύμφωνα με την προφορική παράδοση της μονής, θεωρείται δώρο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β΄ Φωκά (963-969). Η στάχωση είναι αποκολλημένη από τη ράχη του χειρογράφου και φαίνεται να μην είναι οργανικά δεμένη με το σώμα των «τετραδίων». Εξετάζονται συστηματικά διάφορα ενδεχόμενα και η μελέτη καταλήγει στο αρκετά βέβαιο συμπέρασμα ότι η στάχωση, που χρονολογείται στον 10ο αιώνα, πρέπει να συνδεθεί με το χειρόγραφο της Λαύρας Α 86, επίσης του 10ου αιώνα, το οποίο διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά για να θεωρηθεί αυτοκρατορικό δώρο.

In this article we study the so-called «Phocas Codex» in the sacristy of the Lavra Monastery on Mount Athos and its binding. The manuscript dates to the late 11th – early 12th century, but according to the monastery's oral tradition, it is considered a gift of emperor Nicephoros II Phocas (963-969). In addition, it has been found that the binding is not integrally bound to the body of the manuscript. The study arrives at a fairly certain conclusion that the binding, dating to the 10th and not the 11th-12th century, must be associated with the manuscript Athos, Lavra A 86, also of the 10th century, the codicological data of which are all consistent with the thesis that it was an imperial gift.

Λέξεις κλειδιά

10ος αιώνας, ελληνικά χειρόγραφα, «Ευαγγέλιο του Φωκά» (=Κώδικας Σκευοφυλακίου Λαύρας 1), κώδικας Λαύρας Α 86, πολυτελείς βυζαντινές σταχώσεις, αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς, Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας.

Keywords

10th century; Greek Manuscripts; «Phocas Codex» (=Codex Lavra Skevofylakion 1); Lavra cod. A 86; Byzantine Luxury Bindings; emperor Nicephoros II Phocas; Mount Athos; Monastery of Great Lavra.

Στο Σκευοφυλάκιο της μονής της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους φυλάσσεται, όπως είναι γνωστό, ένα πολυτελές εικονογραφημένο μικρογράμματο ευαγγέλιο (ευαγγελιστάριο) με πολύτιμη στάχωση. Πρόκειται για ένα πλούσια διακοσμημένο χειρόγραφο με

εξαιρετικές μικρογραφίες πάνω σε χρυσό βάθος και με διάφορα άλλα διακοσμητικά μοτίβα: η περιγραφή της διακόσμησής του είναι ήδη δημοσιευμένη¹. Η στάχωση που το περιβάλλει σήμερα, είναι και αυτή πολυτελέστατη – από τις πολυτελέστερες της μεσοβυζαντινής

* Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου, eflitsas@theo.auth.gr

** Η προφορική μορφή της παρούσας μελέτης με τίτλο «Το ευαγγελιστάριο του σκευοφυλακίου της Ι. Μ. Μ. Λαύρας Αγίου Όρους, το λεγόμενο “του Φωκά”, και τα προβλήματά του» [Ιερωμ. Νικόδημος Λαυριώτης – Ευθύμιος Κ. Λίτσας] παρουσιάστηκε στο 20ό Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα, 2000), περίληψη].

¹ Στ. Μ. Πελεκανίδης – Π. Κ. Χρήστου – Χρ. Μαυροπούλου-

Τσιούμη – Σ. Ν. Καδός – Αι. Κατσαρού, *Οί θησαυροί του Αγίου Όρους. Σειρά Α΄. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Γ΄, Αθήνα 1979, 28-33 (πίνακες), 217-219 (περιγραφή, βιβλιογραφία). Επισημαίνεται ότι οι όροι «ευαγγέλιο» και «ευαγγελιστάριο» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως στο παρόν άρθρο, διότι να μεν ο πρώτος είναι ο πλέον σύμφωνος με την παράδοση (βλ. Ι. Δ. Καρβαβιδόπουλος, «Ευαγγελιστάριον, Ευαγγελιάριον, Ευαγγέλιον.

περιόδου η διακόσμηση και η έξεργη παράσταση της πρόσθιας όψης του εξωφύλλου, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, είναι αρκετά γνωστή² (Εικ. 1). Εξετάζοντας το χειρόγραφο, κάναμε σχετικά με τη στάχωση μια οπωσδήποτε ενδιαφέρουσα διαπίστωση, στην οποία επίσης θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω.

Ο Kurt Weitzmann που μελέτησε το χειρόγραφο στα 1936, το χρονολόγησε με βάση τη διακόσμησή του στο πρώτο τέταρτο του 11ου αιώνα³. Πολύ αργότερα (1978) ο Γεώργιος Γαλάβαρης δέχθηκε τη χρονολόγησή του στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα⁴, ενώ μεταγενέστερα (1995) το τοποθέτησε στη δεύτερη δεκαετία του 12ου αιώνα⁵, πάντα με βάση τη διακόσμηση. Η τελευταία αυτή απόδοση είναι, κατά τη γνώμη μου, η ορθότερη, γιατί συμφωνεί πλήρως και με τη χρονολόγηση του χειρογράφου με βάση τη γραφή του.

Σύμφωνα με την προφορική παράδοση της μονής, το χειρόγραφο αποτελεί δώρο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (963-969) στον ιδρυτή της Λαύρας και φίλο του όσιο Αθανάσιο, και είναι γνωστό με το όνομα «Ευαγγέλιο του Φωκά». Η παράδοση αυτή φαίνε-

ται γενικά να έχει ιστορική βάση. Η στενή φιλία που ένωσε τον Φωκά με τον Αθανάσιο και το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για την αθωνική Λαύρα είναι γνωστά και τεκμηριωμένα. Χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος του Φωκά είναι π.χ. το προοίμιο του χρυσοβούλλου του έτους 964, με το οποίο ο αυτοκράτορας δωρίζει διάφορα πολύτιμα και ιερά κειμήλια –τεμάχιο του Τιμίου Ξύλου και οστά του αγίου Βασιλείου και του αγίου Αλεξάνδρου που μαρτύρησε στην Πύδνα– στη μονή του φίλου του Αθανασίου. Στο προοίμιο ο αυτοκράτορας θεωρεί τον εαυτό του ως τον αμπελουργό που φυτεύει ένα αμπέλι, τη Λαύρα, και δεν το εγκαταλείπει, αλλά συνεχίζει να ενδιαφέρεται γι' αυτό και να το περιποιείται κατά διαστήματα⁶. Εκτός τούτου, η πολυτέλεια του χειρογράφου και της σταχώσεως μας επιτρέπουν, και ίσως μας επιβάλλουν, να το θεωρήσουμε όντως αυτοκρατορικό δώρο.

Όμως ο Weitzmann, ήδη από το 1936, επεσήμανε ότι η χρονολόγηση στο πρώτο τέταρτο του 11ου αιώνα δεν συμβαδίζει με την παράδοση περί Φωκά, αυτοκράτορα της εβδόμης δεκαετίας του 10ου αιώνα (963-969): παραδέχθηκε όμως ότι το χειρόγραφο πρέπει να θεωρηθεί πράγματι αυτοκρατορικό δώρο. Γι' αυτό υπέθεσε ότι δωρίστηκε από έναν από τους διαδόχους του Φωκά –πρότεινε, μάλιστα, συγκεκριμένα ως δωρητή τον Βασίλειο Β' (976-1025)– και ότι μόνο μεταγενέστερα η δωρεά αυτή συνδέθηκε με τον φίλο του ιδρυτή της Λαύρας, τον Φωκά⁷. Έκτοτε το πρόβλημα παραμένει, απ' όσο ξέρω, ανοικτό. Τώρα, μάλιστα, που η χρονολόγηση του χειρογράφου, βάσει των μικρογραφιών και της γραφής του ανεβαίνει στις αρχές του 12ου αιώνα, αυτή η συμβιβαστική πρόταση του Weitzmann χάνει τα ερείσματά της, αφού τα έτη βασιλείας του Βασιλείου του Β' (976-1025) αποκλίνουν από την παραπάνω χρονολόγηση κατά έναν περίπου αιώνα. Άρα –πρώτο συμπέρασμα– το ευαγγέλιο του Σκευοφυλακίου βάσει της νεότερης χρονολόγησής του δεν μπορεί να είναι το «Ευαγγέλιο του Φωκά».

Αν δεχόμαστε ως ορθή την προφορική παράδοση περί δώρου του Φωκά, πράγμα που προσωπικά το ασπάζομαι, αξίζει να αναρωτηθούμε, μήπως υπάρχει

Διευκρινίσεις στην επικρατούσα ορολογία», *Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986*, Γ', Γενεύη 1989, 107-117) αλλά ο δεύτερος είναι μέχρι στιγμής ο συνηθέστερος και αποτρέπει τις συγχύσεις.

² Π.χ. Πελεκανίδης κ.ά., *Οί θησαυροί*, ό.π. (υποσημ. 1), 24. Η παράσταση της οπίσθιας όψης του εξωφύλλου, που, απ' όσο γνωρίζω, δεν είναι πολύ γνωστή, απεικονίζει την Ανάσταση («Η εις Άδου Κάθοδος»), βλ. Ν. Ρ. Kondakov, *Pamiatniki khristianskago inskussiva na Afonie*, Αγία Πετρούπολη 1902, 195-197, εικ. XXVI-XXVII (και εδώ Εικ. 2).

³ K. Weitzmann, «Das Evangelion im Skevophylakion zu Lawra», *Seminarium Kondakovianum VIII* (1936), 86. Βλ. και ο ίδιος, «The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations», *New Testament Manuscript Studies*, M. M. Parvis – A. P. Wikgren (eds), University of Chicago Press, Σικάγο 1950, αναδημοσίευση στο: *Kurt Weitzmann, Studies in Classical and Byzantine Illuminations*, edited by H. K. Kessler, with an introduction by H. Buchthal, Σικάγο και Λονδίνο 1971, 248-249, 269, εικ. 231 (πρόσθια όψη της στάχωσης), 258-259.

⁴ Γ. Γαλάβαρης, «Η ζωγραφική των χειρογράφων στον δέκατον αιώνα», *Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987), Αθήνα 1989, 362-363. Βλ. και Σ. Καδάς, «Η εικονογράφηση των ευαγγελισταρίων του Αγίου Όρους», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 54-67 και 8 πίν., σποραδικά.

⁵ Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, 237.

⁶ P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos – D. Papachryssanthou (επιμ.), *Actes de Lavra. Première Partie: des origines à 1204*, édition diplomatique (*Archives de l'Athos V*), Παρίσι 1970, 104-106.

⁷ Weitzmann, «Das Evangelion», ό.π. (υποσημ. 3), 97.

Εικ. 1. Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας, Σκευοφυλάκιον. Η πρόσθια όψη της σταχώσεως του «Ευαγγελίου του Φωκά» (Σκευοφυλάκιον 1).

Εικ. 2. Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας, Σκευοφυλάκιο. Η οπίσθια όψη της σταχόσεως του «Ευαγγελίου του Φωκά».

κάποιο άλλο χειρόγραφο που να ανταποκρίνεται στην παράδοση αυτή. Πρακτικά, δηλαδή, αξίζει να εξετάσουμε διάφορα χειρόγραφα που πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις, για να διαπιστώσουμε αν κάποιο από αυτά θα μπορούσε να ήταν δώρο του Φωκά. Οι προϋποθέσεις αυτές είναι ότι το υπό αναζήτηση χειρόγραφο πρέπει: (α) να είναι ευαγγέλιο (ευαγγελιστάριο)· (β) να χρονολογείται στον 10ο αιώνα· (γ) να βρίσκεται μέσα στη Λαύρα, διότι ως πολύτιμο κειμήλιο θα έμενε εκεί προστατευμένο πάντα· (δ) να είναι πολυτελές ως αυτοκρατορικό δώρο.

Τα ευαγγέλια που χρονολογούνται στον 10ο αιώνα και βρίσκονται σήμερα στη Λαύρα είναι γνωστά: πρόκειται για τα Α 30, Α 55, Α 56, Α 82, Α 86, Α 92, Α 97, Α 102 και Α 108. Από τα εννέα αυτά χειρόγραφα, τα οκτώ είναι μεγαλογράμματα και μόνον ένα, το Α 30, είναι μικρογράμματο. Με βάση τη διακόσμηση ή εικονογράφησή τους, ο Γαλάβαρης τα χωρίζει σε τρεις κατηγορίες. Στην τρίτη κατηγορία, που περιλαμβάνει

χειρόγραφα που εκτός από τα επίτιπλα έχουν μορφές στα πρωτογράμματα και στα περιθώρια, ανήκει μόνον το Α 86, που είναι και το σημαντικότερο από όλα⁸. Το χειρόγραφο αυτό, πριν από τον Γαλάβαρη, το μελέτησε στα 1935 ο Weitzmann⁹, ο οποίος, μάλιστα, το αναφέρει πολύ συχνά στις κατοπινές μελέτες του. Από άποψη περιεχομένου, έχει τη γνωστή δομή των ευαγγελίων (ευαγγελισταρίων): οι καθ' ημέραν περικοπές του Ιωάννη, οι Σαββατοκυριακές του Ματθαίου και του Λουκά, τα Ευαγγέλια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής και τα Εωθινά, το Μηνολόγιο των ακινήτων εορτών.

Η πολυτελής διακόσμηση και εικονογράφηση του χειρογράφου είναι ιδιάζουσα από άποψη εικονογραφικού συστήματος. Το σύνολο των παραστάσεων και των διακοσμητικών μοτίβων μπορεί να χωρισθεί, κατά τη γνώμη μου, σε δύο ομάδες: την ομάδα πρωτογενούς διακόσμησης και εικονογράφησης, και την ομάδα δευτερογενούς εικονογράφησης. Η πρωτογενής περιλαμβάνει τις παρασελίδες ολόσωμες μορφές, τις ολόσωμες μορφές εντός του πλαισίου του κειμένου, τα πίμορφα επίτιπλα, ένα ταινιοειδές επίτιπλο και πολλά αρχικά, κυρίως «Ε» και «Τ»¹⁰. Η δευτερογενής αποτελείται από τις τρεις ολοσέλιδες μικρογραφίες των ευαγγελιστών Ιωάννη, Ματθαίου και Λουκά, εντελώς διαφορετικής τεχνοτροπίας από την πρωτογενή εικονογράφηση, οι οποίες βρίσκονται στα τρία ένθετα φύλλα που ενσωματώθηκαν στον κώδικα κατά την αρχική του στάχωση. Τα φύλλα αυτά, αν και ένθετα, ανήκουν, κατά τον Γαλάβαρη, στο χειρόγραφο¹¹.

⁸ Γ. Γαλάβαρης, «Το πρόβλημα της εικονογράφησης των περικοπών και τα πρώιμα ευαγγέλια της Μονής Μεγίστης Λαύρας», *Το Άγιον Όρος χθες – σήμερα – αύριο, Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 1993)*, Θεσσαλονίκη 1996, 58-61, γενικώς του 10ου αιώνα. Βλ. και ο ίδιος, *Ζωγραφική χειρογράφων*, ό.π. (υποσημ. 5), 23 (δευτερο μισό του 10ου αιώνα).

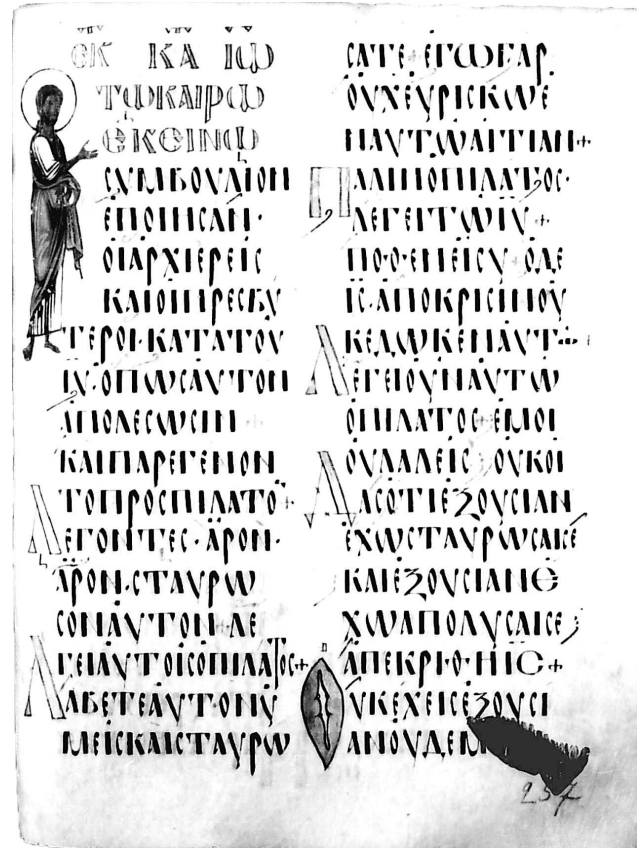
⁹ Κ. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1935 (ανατύπωση: Βιέννη 1996), 46-48 και ο ίδιος, *Addenda und Appendix*, Βιέννη 1996, 48-49. Βλ. και Σ. Ν. Καδάς, «Σπάρραγμα εικονογραφημένου χειρογράφου», *Βυζαντινά* 22 (2001), 221-238, όπου δημοσιεύεται ένα φύλλο-σπάρραγμα του κώδικα Λαύρα Α 86.

¹⁰ Για τους τύπους των παραστάσεων, βλ. Καδάς, «Η εικονογράφηση των ευαγγελισταρίων», ό.π. (υποσημ. 4), όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹¹ Γαλάβαρης, «Το πρόβλημα της εικονογράφησης», ό.π. (υποσημ. 8), 59.

Εικ. 3. Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας, Βιβλιοθήκη. Κώδικας A 86, φ. 112α.

Εικ. 4. Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας, Βιβλιοθήκη. Κώδικας A 86, φ. 257α.

Οι κύριοι μελετητές του χειρογράφου συμφωνούν ως προς τη χρονολόγησή του στον 10ο αιώνα με βάση τη διακόσμηση/εικονογράφηση. Η χρονολόγηση αυτή πρέπει να θεωρηθεί σωστή, διότι και με βάση τη μεγαλογράμματη γραφή του το χειρόγραφο χρονολογείται πράγματι στον 10ο αιώνα. Ο σχεδιασμός της γραφής αυτής, «μεγαλογράμματη όρθια οξυκόρυφη» («majuscula ogivalis erecta»), στο συγκεκριμένο χειρόγραφο είναι όντως μνημειακός (Εικ. 3 και 4). Είναι και αυτό ένα σημαντικό στοιχείο της πολυτέλειας του χειρογράφου. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι η ταύτιση χρονολόγησης με βάση τη διακόσμηση και με βάση τη γραφή είναι αξιοσημείωτη, διότι αυτή η ταύτιση δεν είναι πάντα αυτονόητη.

Πράγματι –ας μου επιτραπεί να σημειώσω εδώ παρενθετικά– όχι λίγες φορές παρατηρείται μια ασυμφωνία μεταξύ της χρονολόγησης με βάση τη διακόσμηση και με βάση τη γραφή. Ειδικά για τα μεγαλογράμματα χειρόγραφα, των οποίων η συστηματική μελέτη έχει αρ-

χίσει μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, οι δυσκολίες είναι μεγαλύτερες τόσο ως προς τη χρονολόγηση όσο και ως προς την ανεύρεση του τόπου παραγωγής τους, διότι είναι σχεδόν ανύπαρκτες οι βάσεις στις οποίες μπορούμε να στηριχθούμε. Όμως, για τη χρονολόγηση των ευαγγελισταρίων ειδικά θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη βοηθητικά και συνδυαστικά τρεις παράγοντες: (α) η γραφή, (β) η διακόσμηση και η εικονογράφηση, και (γ) το περιεχόμενο του μηνολογίου, δηλαδή των περικοπών των ακινήτων εορτών, που παρουσιάζουν μεταβολές πολλές φορές από χειρόγραφο σε χειρόγραφο ως προς τους μνημονευόμενους αγίους. Μελετώντας κανείς λ.χ. τα μεγαλογράμματα ευαγγελιστάρια της Λαύρας και από αυτήν τη σκοπιά, διαπιστώνει αρκετές μικροδιαφορές, οι οποίες μπορούν ίσως να οδηγήσουν σε ορισμένα συμπεράσματα ως προς την πιστοποίηση του τόπου παραγωγής του χειρογράφου ή του προτύπου του. Βεβαίως, η μελέτη των τριών αυτών

παραγόντων, γραφής, διακόσμησης και εικονογράφησης, και περιεχομένου του μνηολογίου από ένα και το αυτό άτομο είναι πολύ δύσκολη¹².

Ως προς την προέλευση του χειρογράφου Λαύρας Α 86, ο Weitzmann πρότεινε τη δυτική Μικρά Ασία¹³ και στήριξε επάνω σε αυτό αρκετές θεωρίες του. Ο Γαλάβαρης, με βάση κυρίως την αισθητική και το σύστημα διακόσμησης και εικονογράφησης, το απέδωσε στην Κωνσταντινούπολη, πράγμα που, αργότερα αποδέχθηκε πλήρως ο Weitzmann¹⁴. Η κωνσταντινουπολίτικη προέλευση του χειρογράφου έχει ερείσματα και στη γραφή. Ο Edoardo Crisci, ο οποίος μελετάει τη γραφή αυτή («majuscula ogivalis erecta»), τη συγκρίνει με εκείνην του κώδικα Vat. gr. 353, που κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, και βρίσκει κωνσταντινουπολίτικες επιδράσεις και στη γραφή του Α 86¹⁵. Επομένως –δεύτερο συμπέρασμα– έχουμε μέσα στη Λαύρα ένα μεγαλογράμματο ευαγγέλιο (Α 86) του 10ου αιώνα, πολυτελώς διακοσμημένο, που δημιουργήθηκε μάλλον στην Κωνσταντινούπολη και που λόγω της πολυτέλειας και της μοναδικότητάς του καθόλου δεν αποκλείεται να είναι αυτοκρατορικό δώρο.

Όμως η πολυτέλεια αυτή δεν συμπεριλαμβάνει μια εξίσου πολυτελή στάχωση, όπως θα περίμενε κανείς, ιδιαίτερα στην περίπτωση που το χειρόγραφο είναι αυτοκρατορικό δώρο. Αντίθετα, η σημερινή στάχωση του Α 86 είναι ευτελής και άτεχνη. Αποτελείται από χαρτόνι επενδεδυμένο με μαύρο ύφασμα, όπως οι γνωστές σταχώσεις εντύπων βιβλίων του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Τα τρία εξωτερικά περιθώρια –το άνω, το κάτω και το δεξί– είναι βαριά ακρωτηριασμένα, πράγμα, που σε συνδυασμό με την ποιότητα της στάχωσης, δείχνει ότι πρόκειται για άκομψη, πολύ μεταγενέστερη (18ου-19ου αιώνα) αναστάχωση. Άρα –τρίτο συμπέρασμα– πιθανότατα η αρχική στάχωση του Α 86 πρέπει να ήταν άλλη και μάλλον πολυτελής,

¹² Ευ. Κ. Λίτσας, *Μεγαλογράμματα χειρόγραφα και σπαράγματα Αγίου Όρους*, Α΄, Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας (υπό έκδοση). Πρβλ. Ευ. Κ. Λίτσας, «Τα μεγαλογράμματα χειρόγραφα της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Παρατηρήσεις για τη γραφή και για άλλα προβλήματά τους», *Ελληνικά* 65.2 (2015), 263-284.

¹³ Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, ό.π. (υποσημ. 9), 46-48.

¹⁴ Weitzmann, *Addenda und Appendix*, ό.π. (υποσημ. 9), 48-49.

¹⁵ Βλ. πρόχειρα: Ε. Crisci, «La maiuscola ogivale diritta. Origini, tipologie, dislocazioni», *Scrittura e civiltà* 9 (1985), 133-134.

δηλαδή σύμφωνη με την υπόλοιπη πολυτέλεια του χειρογράφου.

Αυτό μας ξαναγυρνά στη μόνη γνωστή πολυτελή στάχωση χειρογράφου της Μεγίστης Λαύρας, δηλαδή αυτή του μικρογράμματος ευαγγελίου του Σκευοφυλακίου από το οποίο και ξεκινήσαμε. Μελετώντας το για λίγο –όσο μου επιτρέπη– επί τόπου, έκανα δύο πολύ ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις: (α) ότι η στάχωση είναι αποκολλημένη από τη ράχη του χειρογράφου και φαίνεται να μην είναι οργανικά δεμένη με το σώμα των «τετραδίων», και (β) ότι στην αρχή και στο τέλος του υπάρχοντος ως παράφυλλα από δύο φύλλα ενός άλλου, μεγαλογράμματος χειρογράφου της Λαύρας, του ευαγγελίου Α 108. Οι διαπιστώσεις αυτές μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι έχει γίνει αναστάχωση του χειρογράφου του Σκευοφυλακίου, η οποία, εφόσον χρησιμοποιήθηκαν φύλλα του λαυρεωτικού κώδικα Α 108, πραγματοποιήθηκε μέσα στη Λαύρα. Επομένως –τέταρτο συμπέρασμα– η στάχωση αυτή μάλλον δεν είναι η αρχική του χειρογράφου. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να αναζητήσουμε το χειρόγραφο στο οποίο ανήκε η στάχωση αρχικά.

Κατά πρώτον, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι το χειρόγραφο στο οποίο ανήκε αρχικά η στάχωση, είναι το ευαγγελιστάριο Α 108, επειδή τέσσερα φύλλα του χρησιμοποιήθηκαν, όπως είπαμε, ως παράφυλλα της. Αυτή την περίπτωση τη θεωρώ σχεδόν απίθανη, κυρίως διότι η διακόσμηση του χειρογράφου αυτού (Α 108) είναι εντελώς συμβατική: αποτελείται μόνον από λίγα επίτιτλα και δεν υπάρχει καμία ιδιαίτερη πολυτέλεια. Αντίθετα, πολυτελής, όπως είδαμε, είναι το μεγαλογράμματο χειρόγραφο Α 86, στο οποίο υπάρχουν δεδομένα που μπορούν να μας οδηγήσουν σε ορισμένα ασφαλή συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα, στο φύλλο 67α, όπου αρχίζουν οι περικοπές του κατά Ματθαίον ευαγγελίου, υπάρχει μία παράσταση που καταλαμβάνει όλη την αριστερή στήλη της σελίδας και παρουσιάζει ολόσωμο τον Χριστό στον τύπο του Παντοκράτορα και σε στάση κατ' ενώπιον (Εικ. 5). Με το δεξί του χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει κλειστό ευαγγέλιο με πολυτελή στάχωση¹⁶. Η παράσταση αυτή έχει, κατά τη γνώμη μου,

¹⁶ Νικοδήμου Λαυριώτου, *Μεγίστη Λαύρα Αγίου Αθανασίου Αγίου Όρους. Εικονογραφημένος οδηγός, προσκυνητάριον*, Έκδοσις Μεγίστης Λαύρας 1988, 57 (έγχρωμη), και Γαλάβαρης, «Η

Εικ. 5. Άγιον Όρος, μονή Μεγίστης Λαύρας, Βιβλιοθήκη. Κώδικας Α 86, φ. 67α.

πάρα πολύ μεγάλη ομοιότητα με τη γνωστή παράσταση του Χριστού στο πρόσθιο εξώφυλλο της στάχωσης του Σκευοφυλακίου (Εικ. 1). Δηλαδή και στην περίπτωση της στάχωσης του «χειρογράφου του Φωκά», ο Χριστός Παντοκράτωρ παρουσιάζεται όρθιος, σε στάση κατ' ενώπιον. Και εδώ, στη μικρογραφία, με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει ανοιχτό, αυτή τη φορά, ευαγγέλιο¹⁷. Στις δύο παραστάσεις, της ολόσωμης μικρογραφίας του Α 86 και της στάχωσης «του Φωκά», η λεπτότητα και η στάση του σώματος, η πτυχολογία των ενδυμάτων και η κόμμωση είναι όμοιες ή, έστω, σχεδόν όμοιες, παρά τη διαφορά του υλικού με το οποίο έχουν αποτυπωθεί¹⁸. Η μόνη διαφορά έγκειται στο ότι στη μία παράσταση ο Χριστός κρατά

ζωγραφική των χειρογράφων», ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 25 (ασπρόμαυρη).

¹⁷ Βλ. π.χ. Πελεκανίδης κ.ά., *Οί θησαυροί του Άγιου Όρους*, ό.π. (υποσημ. 1), 24.

¹⁸ Αυτός ο τύπος της παράστασης του Χριστού Παντοκράτορος στο φ. 76α του χειρογράφου δεν είναι ασφαλώς μοναδικός· εδώ

ανοιχτό το ευαγγέλιο και στην άλλη κλειστό. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί το πέμπτο, επί μέρους, συμπέρασμά μας.

Τα μέχρι στιγμής, λοιπόν, συμπεράσματά μας είναι:

(1) Το πολυτελές μικρογράμματο ευαγγέλιο του Σκευοφυλακίου, το λεγόμενο «του Φωκά», πρέπει μάλλον να θεωρηθεί αυτοκρατορικό δώρο, αλλά πάντως δεν πρόκειται για δώρο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β΄ Φωκά, λόγω της χρονολόγησής του στο τέλος του 11ου – αρχές του 12ου αιώνα.

(2) Το πολυτελές μεγαλογράμματο ευαγγέλιο Α 86 του 10ου αιώνα θα μπορούσε να είναι αυτοκρατορικό δώρο και η χρονολόγησή του ταιριάζει κάλλιστα με την περίοδο βασιλείας του Φωκά.

(3) Η σημερινή ευτελής στάχωση του ευαγγελίου Α 86 δεν είναι η αρχική.

(4) Η πολυτελής στάχωση του χειρογράφου του Σκευοφυλακίου μάλλον δεν αποτελεί την αρχική του¹⁹.

(5) Η παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα στο φ. 67α του χειρογράφου Α 86 και η παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα στην πρόσθια όψη της σταχώσεως του χειρογράφου του Σκευοφυλακίου είναι όμοιες ή σχεδόν όμοιες.

Με βάση, λοιπόν, τις παραπάνω παρατηρήσεις και τα επί μέρους συμπεράσματα, θέλω να προτείνω τη «μεταφορά» της πολυτελούς σταχώσεως από το μικρογράμματο ευαγγελιστάριο του Σκευοφυλακίου του τέλους του 11ου – αρχών του 12ου αιώνα, στο μεγαλογράμματο ευαγγελιστάριο Α 86 του 10ου αιώνα, δηλαδή, με άλλα λόγια, να δεχθούμε ότι η στάχωση του Σκευοφυλακίου ανήκε αρχικά στο Α 86 και ότι το χειρόγραφο αυτό και η στάχωση του Σκευοφυλακίου αποτελούν το ζητούμενο δώρο του Φωκά. Νομίζω πως από τα παραπάνω δεν προκύπτει κανένα στοιχείο, το οποίο να αντίκειται στη σύνδεση του Α 86 με τη στάχωση του ευαγγελισταρίου του Σκευοφυλακίου.

Απομένουν όμως ανοικτά τρία θέματα: (α) η χρονολόγηση της στάχωσης του ευαγγελίου του Σκευοφυλακίου

όμως επισημαίνουμε την ομοιότητα της παράστασης αυτής του 10ου αιώνα με την παράσταση της σταχώσεως.

¹⁹ Το πρόβλημα θα εύρισκε αμέσως τη λύση του, αν η μονή μάς έδινε την άδεια να μελετήσουμε συστηματικά και με άνεση το χειρόγραφο. Οι τωρινές διαστάσεις των δύο χειρογράφων, που δεν προέρχονται από δική μας αυτοψία, είναι: Κώδικας Α 86: 274×220 χιλ. και κώδικας Σκευοφυλακίου: 345×250 χιλ.

(β) η αρχική στάχωση του χειρογράφου αυτού, εφόσον θεωρούμε πλέον ότι δεν είναι η πολυτελής σημερινή (γ) η αιτία της αναστάχωσης. Για τη στάχωση του ευαγγελίου του Σκευοφυλακίου δεν υπάρχει, απ' όσο ξέρω, ξεχωριστή μελέτη ως προς τη χρονολόγησή της, ίσως γιατί η πρόσβαση στο χειρόγραφο είναι πολύ δύσκολη. Ο Kondakov όμως, στο προαναφερθέν μνημειώδες για την εποχή έργο του, συμπεριέλαβε τις σχετικές παρατηρήσεις του, οι οποίες είναι αξιοπρόσεκτες και στις οποίες θα αναφερθούμε, αφού διατυπώσουμε πρώτα ορισμένες παρατηρήσεις.

Κατ' αρχάς, αν δεχθούμε ότι η πολυτελής στάχωση ανήκει στο Α 86, τότε το λογικότερο είναι να χρονολογηθεί και αυτή στον 10ο αιώνα. Ανεξαρτήτως αυτού, παλαιότεροι μελετητές την έχουν ήδη χρονολογήσει στον 10ο αιώνα, όπως π.χ. ο Charles Delvoye²⁰, ο οποίος, μάλιστα, προς ενίσχυση της άποψής του τη συγκρίνει, ως προς την αυστηρότητα των μορφών –χαρακτηριστικό του 10ου αιώνα– με το γνωστό ελεφαντοστέινο ανάγλυφο του Ρωμανού Β' και της συζύγου του Ευδοκίας (Βέρθας της Προβηγκίας)²¹. Από άλλη σκοπιά, ο Herbert Hunger, κάνοντας λόγο για τις πολυτελείς σταχώσεις, θεωρεί ότι ακριβώς στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο η τεχνική της σφουρηλάττησης του μετάλλου αποκτά προβάδισμα έναντι των άλλων τεχνικών, και κυρίως αυτής του σμάλτου (*cloisonné*), και αναφέρει ως παράδειγμα τη στάχωση του σκευοφυλακίου της Λαύρας²².

Θα μπορούσαμε ακόμη να συγκρίνουμε τη στάχωση του ευαγγελίου του Σκευοφυλακίου με την πολυτελή βυζαντινή στάχωση του χειρογράφου Marcianus latinus I, 100²³ ή με τη γνωστή σταυροθήκη του Limburg

an der Lahn²⁴, έργα και τα δύο του 10ου αιώνα, στα οποία η διάταξη των διακοσμητικών στοιχείων και κυρίως η όρθια μορφή του Χριστού στη στάχωση, όπως και οι όρθιες μορφές των αγίων στη σταυροθήκη, είναι σχεδόν όμοιες με αυτήν της δικής μας στάχωσης. Αλλά και ο Kondakov, τον οποίον αναφέραμε, χρονολογεί μεν τη στάχωση, με βάση τη γραφή, τη διακόσμηση και την εικονογράφιση του χειρογράφου, στον 11ο αιώνα, σημειώνει όμως με έμφαση ότι «αν και ανήκει στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, εξακολουθεί να φέρει όλο τον χαρακτήρα των διακοσμητικών συνθέσεων του 10ου αιώνα, που είναι απλές και πλούσιες ταυτόχρονα»²⁵. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι η χρονολόγηση της στάχωσης αυτής στον 10ο αιώνα είναι καθ' όλα δυνατή.

Για το δεύτερο θέμα που μένει ανοιχτό –ποια ήταν η αρχική στάχωση του χειρογράφου του Σκευοφυλακίου–, μάλλον πρέπει να δεχτούμε ότι αυτή δεν ήταν πολυτελής, διότι, εάν ήταν τέτοια, θα είχε διασωθεί ως κειμήλιο και δεν θα υπήρχε ανάγκη αντικατάστασής της.²⁶

της έκθεσης για τα ελληνικά χειρόγραφα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη [M. Zorzi κ.ά., *Collezioni veneziane di codici greci delle raccolte nazionale marciana (Venetiae quasi alterum Byzantium)*, χ.τ., 1993, 22, αριθ. 6 (ελληνική μετάφραση: *Ελληνικά χειρόγραφα στη Μαρκιανή βιβλιοθήκη από βενετσιάνικες συλλογές*, Αθήνα 1994)], και ο Τίτος Παπαμαστοράκης, [«Βυζαντινά παρενδύσεις Ενετίας. Οι πολυτελείς σταχώσεις της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 397-398]. Τέλος, στον κατάλογο της έκθεσης *The Glory of Byzantium* γίνεται δεκτή η χρονολόγηση στο τέλος του 10ου – αρχές 11ου αιώνα, βλ. H. C. Evans – W. D. Wixom (επιμ.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, Νέα Υόρκη 1997, αριθ. καταλ. και εικ. 41 σ. 88 (I. Kalavrezou).

²⁰ Ch. Delvoye, *Βυζαντινή τέχνη*, μτφρ Μ. Β. Παπαδάκη, επιμέλεια – βιβλιογραφικές προσθήκες Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1976, 346.

²¹ Στο ίδιο, 340-341.

²² H. Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, Μόναχο 1989, 35 (H. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Βασιλαρός, επιμ. Τ. Κόλιας, Αθήνα 1995, 44).

²³ Ο Klaus Wessel, αποδεχόμενος τις απόψεις του Grabar και του Ross, χρονολογεί τη στάχωση του Μαρκιανού κώδικα στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στις αρχές του τελευταίου τετάρτου (Kl. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert*, χ.τ. 1967, 87-91). Την ίδια χρονολόγηση για τη στάχωση δέχονται και οι συντάκτες του καταλόγου

²⁴ Το συρότο κάλυμμα του κιβωτιδίου της σταυροθήκης του Limburg χρονολογείται με βεβαιότητα επίσης στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, βλ. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst*, ό.π. (υποσημ. 23), 77-78.

²⁵ Kondakov, *Pamiatniki khristianskago*, ό.π. (υποσημ. 2), 198. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον μαθητή και φίλο Αρτισέδη Κιριμισάκη που, ως ρωσομαθής, με βοήθησε στην κατανόηση των απόψεων του Kondakov.

²⁶ Ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο Robert W. Allison που είχε τη διάθεση να διαβάσει το κείμενό μου και να μου υπενθυμίσει τα περί κεντρικής θέσεως του χειρογράφου ευαγγελίου στη λατρεία και τελετουργία [για την τελετουργία πρβλ. και Hunger, *Schreiben und Lesen*, ό.π. (υποσημ. 22), 13, στη μετάφραση 17-18]. Ο Allison έχει επίσης την άποψη ότι πιθανώς το

Όσον αφορά στο τρίτο θέμα –τους λόγους αντικατάστασης της στάχωσης– πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: όπως είναι γνωστό, μετά τον 9ο αιώνα, όταν πλέον άρχισε να επικρατεί η μικρογράμματη γραφή, τα μεγαλογράμματα χειρόγραφα περιέπεσαν σε αχρησία και άρχισαν να αντικαθίστανται από τα μικρογράμματα. Επομένως το μεγαλογράμματο Α 86 αντικαταστάθηκε από το μικρογράμματο του Σκευοφυλακίου, του οποίου όμως η στάχωση δεν ήταν πολυτελής. Και επειδή το ευαγγέλιο κατέχει αποδεδειγμένα κεντρικότατη θέση στη χριστιανική λατρεία και τελετουργία –είναι ο λόγος του Θεού–, το νέο μικρογράμματο ευαγγέλιο σταχώθηκε ή ανασταχώθηκε μέσα στη Λαύρα με την πολυτελή στάχωση του μεγαλογράμματου Α 86 και πήρε επάξια τη θέση που κατείχε εκείνο, το πολύτιμο δώρο του Φωκά, στο πλαίσιο της λατρείας, ώσπου βέβαια να περιπέσει και αυτό με τη σειρά του σε αχρησία και να αντικατασταθεί από ένα νέο, έντυπο, ευαγγέλιο. Μαζί με τη στάχωση μεταφέρθηκε στο νέο μικρογράμματο ευαγγέλιο και ο παλιός χαρακτηρισμός του Α 86 ως «Ευαγγελίου του Φωκά».

Καταληκτικά, μπορούμε να συνοψίσουμε την προτεινόμενη ανασύνθεση της ιστορίας του χειρογράφου Λαύρας Α 86: ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς προσφέρει, μεταξύ άλλων, στον φίλο του Αθανάσιο, ιδρυτή της Λαύρας, ένα πολυτελές διακοσμημένο μεγαλογράμματο ευαγγέλιο, το σημερινό Α 86, το οποίο πιθανότατα είναι προϊόν εργαστηρίου της Κωνσταντινουπόλεως. Δίνει εντολή να σταχωθεί πολυτελώς (με τη σημερινή στάχωση του ευαγγελίου του Σκευοφυλακίου της Λαύρας), όπως αρμόζει σε ένα αυτοκρατορικό δώρο, και να προστεθούν οι ολοσέλιδες μικρογραφίες

χειρόγραφο του Σκευοφυλακίου έφθασε στην Λαύρα αστάχωτο εκ προθέσεως, για να δεχθεί την πολυτελή στάχωση του Α 86.

των τριών ευαγγελιστών. Το «Ευαγγέλιο του Φωκά», δηλαδή το Α 86, αποτελεί πολύτιμο κειμήλιο για τη νεοσύστατη Λαύρα.

Τα πράγματα όμως αλλάζουν. Τα μικρογράμματα ευαγγελιστάρια εκτοπίζουν τα μεγαλογράμματα και παίρνουν τη θέση τους. Κάποτε φθάνει στη Λαύρα ένα πολυτελές μικρογράμματο ευαγγελιστάριο –ίσως και αυτό αυτοκρατορικό δώρο–, το οποίο όμως είτε δεν διαθέτει εξίσου πολυτελή στάχωση είτε είναι ίσως και εκ προθέσεως αστάχωτο. Το νέο ευαγγέλιο τίθεται σε χρήση, αλλά για να είναι «άξιος συνεχιστής» του παλιού μεγαλογραμμάτου, πρέπει να είναι το ίδιο πολυτελές με το παλιό αυτοκρατορικό δώρο, το οποίο μάλιστα σχετίζεται άμεσα με τον ιδρυτή της Λαύρας. Για τον λόγο αυτόν σταχώνεται ή ανασταχώνεται με την παλιά στάχωση. Εάν οι απόψεις αυτές είναι πειστικές, νομίζω ότι το πρόβλημα βρίσκει τη λύση του²⁷.

²⁷ Ας μου επιτραπεί να σημειώσω εδώ ότι με τις απόψεις αυτές συμφώνησε η γνωστή ιστορικός και μελετήτρια των βυζαντινών χειρογράφων Irmgard Hutter, η οποία άκουσε την πρόδρομη ανακοίνωση του θέματος στην Οξφόρδη [βλ. E. K. Litsas, «Paleographical Researches in the Lavra Library on Mount Athos», *Ελληνικά* 50 (2000), 217-230] και ο αείμνηστος Γεώργιος Γαλάβαρης, ο οποίος, αποδεχόμενος τις απόψεις αυτές, αναφέρθηκε στο θέμα δύο φορές, σε μια διάλεξή του στη Θεσσαλονίκη και στο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στο Παρίσι, βλ. πρόχειρα G. Galavaris, «Production and Circulation of Illuminated Manuscripts at the Holy Mountain before and after the Fall of Constantinople», *XXe Congrès international des études byzantines (Collège de France – Sorbonne, 19-25 août 2001), Pré-actes I. Séances plénières*, Παρίσι 2001, 139.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3, 4: Φωτογραφίες Ευθύμιου Κ. Λίτσα. Εικ. 2: Kondakov, *Pamiatniki khristianskago*, ό.π. (υποσημ. 2). Εικ. 5: Φωτογραφία ιερομόναχου Νικόδημου Λαυριώτη.

Efthymios K. Litsas

THE GOSPEL LECTIONARY OF THE SACRISTY
OF THE MONASTERY OF GREAT LAVRA AT MOUNT ATHOS, THE
SO-CALLED “PHOCAS CODEX”, AND THE CODEX ATHOS, LAVRA A 86

In the treasury sacristy (*Skevofylakion*) of the Great Lavra of Mount Athos is kept, as it is known, a luxuriously illustrated lectionary in minuscule script with a precious binding. It is a richly decorated manuscript with excellent miniatures against a gold background and various other decorative motifs.

The binding that contains it today is also very luxurious, one of the most luxurious bindings of the middle Byzantine period (Figs 1, 2). However, as noted below, this binding is not integrally bound to the body of the manuscript; in addition, there are two front and two back flyleaves from a Lavra manuscript, A 108. So, most likely this is an unsatisfactory rebinding that occurred in the Lavra. Earlier scholars date the manuscript to the first quarter of the 11th century. Its relatively recent dating to the second decade of the 12th century, always based on its decoration is, in my opinion, the most correct one, because it fully agrees with the dating of the manuscript based on its script.

This manuscript, according to the oral tradition of the Monastery, is a gift of the emperor Nicephoros Phocas (963-969) to Athanasios, the founder of the Lavra and his friend, and is known as the “Phocas Gospel”. This oral tradition generally seems to have a historical basis. However, the tradition of a gift from Phocas, the emperor of the seventh decade of the 10th century (963-969), as has long been observed, does not agree with the dating of the manuscript, in either the 11th or the 12th century. Nevertheless, the manuscript has not ceased to be considered an imperial gift. Therefore, it is argued in this article that it is worth considering whether there is another manuscript, which, under certain conditions,

could have been the gift of Phocas. These conditions are that the manuscript in question must be (a) of course a lectionary, (b) dated to the 10th century, (c) continuously present in the Lavra, because as a precious heirloom it would always have remained there protected, and (d) luxurious, since it was an imperial gift.

Of all the 10th-century lectionaries located in the Lavra, the only one that exhibits all of the above characteristics is the codex, Lavra A 86 (Figs 3-5). The main art historical studies of this manuscript agree on its dating to the 10th century based on its decoration/illustration. This dating must be considered correct because, based also on its majuscule script, the manuscript actually dates to the 10th century. The style of this script (*majuscula ogivalis erecta*), in this particular manuscript, is indeed monumental. Earlier and more recent researchers agree that the place of origin of the Lavra manuscript A 86 was Constantinople. So, could this manuscript be the gift of Emperor Phocas? Yes, but logically it should also have a luxurious binding. Could the binding of the sacristy codex perhaps have originally belonged to A 86? The answer is again yes, if the binding dates back to the 10th century. Indeed, this is the opinion of scholars who, in terms of technique and style, compare it with similar Byzantine works of goldsmithing of the 10th century.

The article therefore concludes by substantiating the proposal that we should consider the binding of the sacristy codex as the original binding of A 86.

*Professor at Ionian University
eflitsas@theo.auth.gr*